

ДОКУМЕНТИ ОСОБИСТОГО АРХІВУ В. М. ХИЖНЯКОВА

Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ
orcid.org/0000-0003-4480-365X

кандидат історичних наук,
доцент кафедри права

Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права

Анотація. *Вперше до наукового обігу вводиться цінне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті роки XIX ст.), а саме частина особистого архіву Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917) – члена опозиційної аристократичної фронди Північної України, багаторічного міського голови Чернігова та голови Чернігівської губернської земської управи. Контент-аналіз частини цього архіву свідчить, що його проекти реформаційних перетворень у царині сільського самоврядування, волосного управління та провінційної судової системи були спрямовані на побудову соціально справедливої, правової держави з розвиненим громадянським суспільством та абсолютним приматом імперативів демократичних прав і свобод кожного громадянина.*

Ключові слова: *В. Хижняков, особистий архів, земський лібералізм, сільське самоврядування, волосне управління, провінційний суд.*

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму, зокрема на території Північного Лівобережжя, належить до вкрай актуальних, але вельми маловивчених проблем української історії. Враховуючи це, виявлення та запровадження до наукового обігу історичних джерел має першочергове значення для історіографії, оскільки дає можливість сформуванню необхідного джерельного корпусу для дослідження цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Яскравим прикладом щодо цього можна вважати творчий спадок члена опозиційної аристократичної фронди Північної України, багаторічного міського голови Чернігова та голови Чернігівської губернської земської управи Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917). У ході тривалих наукових пошуків нам вдалося отримати доступ до унікального особистого архіву відомого політика і функціонера місцевого

самоврядування, який зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського і до цього часу не був предметом вивчення.

Відтак **метою** публікації є введення до наукового обігу та контент-аналіз частини вказаного архіву – документів, які безпосередньо стосуються досліджуваної нами наукової проблематики.

Виклад основного матеріалу. Особистий архів В. Хижнякова став частиною фондового зібрання Чернігівського обласного історичного музею імені В. Тарновського у 2010 р. [7]. Колекція містить 109 одиниць зберігання, серед яких – епістолярій, публіцистика, копії офіційних документів, поштівки, світлини, архівні примірники періодичних видань і, що особливо важливо, рукописи авторських неопублікованих статей, чернеток тез виступів і доповідей Василя Михайловича на різних суспільних

форумах політико-ідеологічної ваги у Російській імперії. Матеріали архіву стосуються переважно останнього етапу життєдіяльності політика та репрезентанта опозиційної аристократичної фронди Північної України, який датований періодом Першої світової війни. Однак частина документів архіву безпосередньо присвячена подвижницькій участі В. Хижнякова у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя другої половини XIX ст. Оскільки в українській історіографії ще немає спеціальної комплексної праці, присвяченої життю, діяльності та творчості яскравого опозиціонера російському самодержавству, спробуємо лаконічно ознайомити громадськість та спільноту учених-істориків з частиною документів особистого архіву Василя Михайловича, які прямо пов'язані з історією земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-х роках XIX ст.

Говорячи про участь В. Хижнякова як представника земського лібералізму у різного роду суспільних форумах, перш за все привертають увагу два унікальних артефакти: нотатки політика про роботу земського з'їзду у Москві наприкінці 80-х років XIX ст. та конспект його доповіді, яка була публічно оприлюднена в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга у той же період.

Досліджуючи політичну діяльність ліберальних земців Північного Лівобережжя та їх активну участь у визвольному русі у Російській імперії на етапі 70–80-х років XIX ст., в одній із попередніх публікацій автор цих рядків показав загальну панораму опозиційних зусиль аристократичної фронди регіону, у тому числі й В. Хижнякова, у справі

боротьби зі свавіллям російського деспотичного режиму. Була сформульована та обґрунтована наукова гіпотеза про те, що наявні висновки в історіографії про міфічність існування та діяльності консолідованих політичних організацій загальноімперської земської ліберальної опозиції у 70–80-х роках XIX ст. є передчасними, адже історичні джерела засвідчують факти постійних, сталих та регулярних політико-ідеологічних зв'язків і контактів між головними, знаковими представниками українського земського лібералізму та прогресивної демократичної громадськості, а відтак твердження про міфічність існування координації серед земських лібералів виглядає дуже непереконливим [1, с. 270–272]. Як відомо, дослідник земського ліберального руху у Російській імперії Н. Пірумова вказувала на те, що навіть після початку контрреформ імператора Олександра III та серії репресивних, каральних акцій корони Романових проти найбільш активних діячів аристократичної фронди консолідована опозиція не припинила свого існування і після маленької перерви продовжила роботу: у другій половині 80-х років XIX ст. у столичних Санкт-Петербурзі та Москві знову почали збиратись приватні нелегальні з'їзди земських діячів з усіх регіонів країни. Усього, за приблизними підрахунками вченої, відбулося близько 10 таких зустрічей, на яких обговорювались проблеми не тільки взаємовідносин земських інституцій з органами державної влади та верховної бюрократії, а й практичні питання захисту прав і свобод земського самоврядування, його широкомасштабного реформування, консолідації земських інститутів, податкової та кредитно-банківської політики,

освітньої та медичної галузі земського господарства тощо [5, с. 187].

В. Хижняков, як свідок та безпосередній учасник історичних подій, у своїх споминах повністю підтверджував факти зібрань опозиційних земців. Він вказував, що зустрічі проходили на приватних квартирах знаних українських лібералів І. Петрункевича та В. Вернадського; кількість учасників становила близько 30 осіб [6, с. 244–245]. «Патріарх» лібералізму у Російській імперії, беззаперечний лідер та керманіч опозиційної аристократичної фронди Північної України І. Петрункевич, який змушений був емігрувати до етнічно російських губерній за вимогою вищої бюрократії українських земель та у другій половині 80-х років XIX ст. проживав у Москві, у мемуарах теж підтверджував ці факти [4, с. 258–259].

Персональні нотатки В. Хижнякова про роботу земського форуму у Москві наприкінці 80-х років XIX ст. повністю підтверджують нашу гіпотезу. Так, зокрема, на одній із таких зустрічей було обговорено ряд питань, пов'язаних із функціонуванням установ земського самоврядування. Головною темою стала свавільна політика місцевих регіональних адміністрацій губернаторів як щодо губернських, так і повітових земств. Після тривалого обговорення форумом було прийняте рішення про те, що усі без винятку земські установи мають, використовуючи право клопотань до інституцій верхньої влади, надсилати однакові за змістом прохання, акцентуючи на тому, що урядовий нагляд має здійснюватися виключно у контексті дотримання законності діяльності та прийнятих земствами рішень, а не керуючись політичною доцільністю

внутрішньополітичного життя. Зазначалось, що клопотання від земств мають стати регулярним інструментом у спілкуванні з урядовими колами: не потрібно чекати знакових чи особливих нагод для направлення петицій – ця форма роботи повинна бути систематичною; звернення необхідно надсилати одночасно від якомога більшої кількості установ.

І. Петрункевич, який брав участь у засіданні, проінформував делегатів з'їзду про те, що відчуження губернських адміністрацій і земських установ все більше поглиблюється. Для прикладу він навів ситуацію у Тверській губернії, де він придбав маєток: чиновники без усіяких попереджень і погоджень із земськими органами ревізували господарство, порушивши елементарні норми субординації. Після обговорення наведеного прикладу форум прийняв рішення, що будь-яке втручання адміністрацій губернаторів та регіонального чиновництва у сфери діяльності та законних повноважень земських інституцій має відбуватися виключно за умов наявності юридично оформлених підстав і попередніх погоджень.

Окремий сегмент питань для розгляду був присвячений проблемам вкрай негативного впливу нового законодавства на життєдіяльність суспільства, яке стосувалось системи місцевого та міського самоврядування у Російській імперії, адже контрреформи імператора Олександра III фактично нівелювали доленосні трансформації у державі, реалізовані в епоху Великих реформ (1856–1874).

У нотатках В. Хижняков зафіксував факти вимог земських форумів до влади: 1) ліквідація інститутів земських начальників та волосних старшин у провінції;

2) введення до складу губернських по земських справах присутствій міських голів та делегата від губернського земства; 3) погодження владою з земськими інституціями кандидатур на посади керівників провінційних судових органів та прокуратури; 4) виборні посадові особи повітових та губернських земських установ, у тому числі наймані земські службовці, не повинні проходити процедури затвердження губернаторами; 5) губернатор не повинен затверджувати персони земських гласних від селянської курії на виборах; 6) кількість виборчих дільниць повинна дорівнювати кількості депутатів у повітових та губернських земських зібраннях.

Другим великим блоком питань, що обговорювались на зустрічах, були проблеми кредитно-банківського забезпечення аграрної діяльності як селянства, так й інших представників соціуму у регіонах. Наприклад, В. Хижняков зазначив, що більшість делегатів форумів дійшли спільної думки, що на кредитування державних банків розраховувати не можна, оскільки урядові кола роблять ставку на швидкий розвиток промислової індустрії шляхом політики протекціонізму як пріоритет економічної політики. Учасники зустрічей дійшли згоди, що банківський комерційний відсоток при кредитуванні сільськогосподарських виробників не повинен перевищувати 3% річних.

У ході конструктивних дискусій, посилаючись на прогресивний досвід Німеччини та Великої Британії, де економічне благополуччя селянства досягло пристойного рівня, земські опозиціонери прийшли до висновку про нагальну необхідність створення великої мережі дрібних банківських установ

у провінціях Російської імперії, скажімо, під патронатом повітових інститутів земського самоврядування, які будуть виконувати функцію кредитного забезпечення аграрного виробництва. Позики у вказаних банках повинні надаватись на загальний термін до 20 років і бути як довготерміновими, для придбання нових земельних наділів, так і короткостроковими, до 5 років, залежно від мети, завдань та специфіки сільськогосподарського виробництва: придбання худоби, знарядь праці, аграрної техніки та реманенту, мінеральних добрив і т. д. Згадані банківські установи, у візії лібералів, повинні будуть не тільки надавати позики під заставу активів власності та майна селян, за винятком приватної земельної власності, а й проводити різноманітні комісійні операції, тим самим позбавляючи непорядних комерсантів та посередників згубного фінансового впливу на виробничу діяльність землеробів.

В ідеалі, на переконання земських прогресистів, потрібно мати «надбудову» у мережі дрібних банків, скажімо, у вигляді центрального губернського земського банку, який формуватиметься з прибутків провінційних банківських установ, а завдання його буде полягати у наданні первинного капіталу, страхуванні фінансових ризиків діяльності мережі вказаних закладів, всебічній допомозі необхідними ресурсами для належного функціонування дрібних банків, регуляції та фінансового моніторингу діяльності провінційних установ. Прикладом подібної структури діячі вважали німецький кооперативний банк, створений відомим фінансистом Ф. Райффайzenом, який являв собою перехідну форму від ощадно-позичкового,

споживчого товариства до класичної комерційної банківської установи, де фінансові ресурси клієнтів були захищені комплексом страхових інструментів. В умовах кінця 80-х років XIX ст. опозиціонери вважали вказану модель кредитно-банківського забезпечення сільськогосподарського виробництва ідеальною [7, арк.1–13в.].

Конспект доповіді В. Хижнякова в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга був присвячений проблемам корінного реформування сільського самоврядування, волосного управління у Російській імперії та провінційної судової системи, які ліберальні земці вважали фундаментом для подальшого розвитку країни.

У своєму виступі Василь Михайлович виклав візію формування системи сільського самоврядування, її повноважень та сфер відповідальності. Так, зокрема, ліберал дав негативну оцінку законопроекту про сільське управління, який був розроблений Міністерством внутрішніх справ, і закликав для початку зберегти існуючу систему сільського самоврядування у країні, а вже потім перейти до її всебічного удосконалення та реформування або ж до ухвалення нової системи. Він вважав, що вказана ланка управління у державі має ґрунтуватись на принципі суспільної безстановості під час процесів та процедур обрання представників від селянської курії до складу виборчих зібрань у провінції.

В. Хижняков запропонував такі імперативи:

1. Репрезентанти селянської курії, які будуть обрані до сільських сходів, повинні брати повноцінну участь в усіх аспектах функціонування та діяльності цього органу, включаючи право на

розробку кошторисів, оскільки селянство вже стало юридично вільним та повноправним членом суспільства Російської імперії;

2. Виборчий процес та процедури до установ сільського самоврядування, згідно з імперським законодавством, хоч і залишаються цензовими, але загалом ці вимоги необхідно послабити, адже колишні кріпаки не мають ні великої земельної власності, ні аналогічних міських активів майна;

3. Майновий ценз на виборах може виглядати як багатоступенева конструкція: власники 50 і більше десятин землі мають право ставати членами сільського сходу без виборів; володарі 5 десятин землі входять до виборчого зібрання, яке делегує свого представника на сільський сход; селяни, які мали у власності менше 5 десятин землі могли стати членами сходу шляхом участі у дрібних виборчих групах у селищах і селах, які обирали своїх делегатів на сільські сходи;

4. Виборчі зібрання у провінції безпосередньо мали право обирати повноправних членів селянських сходів, але з урахуванням майнового пропорційного принципу вся кількість дрібних земельних ділянок власників умовно ділилася на 50 і після цього визначалися делегати від зібрань до сходів;

5. Особи, які не були землевласниками і заробляли на життя неземлеробською працею, мали право брати участь у сільському самоврядуванні, однак лише залежно від рівня сплати фіскальних зборів та податків: чим більший відсоток виплат, тим більший ступінь участі в управлінні;

6. Опозиціонер наголошував на принциповій вимозі надання виборчих прав жінкам-землевласницям,

власникам активів майна у провінції або їх участі у сільському самоврядуванні через спеціально уповноважених персон;

7. Василь Михайлович вважав, що потрібно заборонити участь у виборах до органів сільського самоврядування особам із судимістю; представникам лихварського капіталу; комерсантам та підприємцям, які займалися індустрією розважального бізнесу, у тому числі торговцям алкоголем і тютюном, себто власникам шинків на території підросійської України;

8. Голова сільського сходу та його заступник повинні обиратися з кола його делегатів на виборчу каденцію – 3 роки; обов'язковою умовою мала бути наявність права виборців на відкликання керманічів сходу;

9. Процедура ухвалення рішень на сільських сходах може мати такий алгоритм: необхідний кворум для прийняття поточних рішень – не менше половини персонального складу сходу; проблеми бюджетної та податкової політики, питання виборів волосних старшин, волосних правлінь та відкликання їх із посад могли вирішуватись голосами не менше 2/3 складу сільських сходів;

10. Політик наполягав на тому, що члени сільських сходів повинні мати хоча б мінімальний рівень імунітету від свавілля державної влади: делегатів органу самоврядування необхідно звільнити від адміністративної відповідальності і особливо важливо – від ганебної феодалної форми обструкції – тілесних покарань; представники сходів можуть притягатися до відповідальності, але лише за рішенням судових органів влади;

11. Географічно сільські сходи

формується на локальних територіях, які розташовані на 400–600 десятинах землі і будуть являти собою найнижчу ланку державного управління у Російській імперії; можливий варіант, коли орган управління формується на території церковної парафії або церковнопарафіяльних піклувань;

12. Оподаткування території сільських сходів інституціями земського самоврядування має відбуватися на двох рівнях: губернські земства готують систему фіскальних зборів з земельної власності у кожній локації, а повітові – оподатковують промислову індустрію у вигляді фабрик, заводів, мануфактур тощо;

13. До повноважень сільських сходів належать вибори старост сіл та селищ; старости обираються терміном на 3 роки; староста здійснює нагляд за виконанням рішень сільського сходу; притягає до відповідальності селян, які вчинили правопорушення з передачею їх правоохоронним органам; виконує згідно з наданими інструкціями рішення інститутів земського самоврядування; у розпорядженні старости знаходяться представники провінційної поліції, які, за погодженням із регіональними очільниками, здійснюють правоохоронну діяльність на території сходу;

14. Усі питання провінційної життєдіяльності мають вирішувати сільські сходи, котрі можуть бути черговими та позачерговими – надзвичайними та екстремними;

15. Опозиціонер наполягав на тому, що першою судовою інстанцією у громаді має бути сільський або парафіяльний суд;

16. Контролюючою установою над сільським сходом є сільське піклування,

яке виконує функцію арбітра у взаємовідносинах різних інституцій місцевого самоврядування у провінції; піклування має здійснювати моніторинг за діяльністю старост, у разі виявлення фактів порушення ними встановлених повноважень складати відповідні юридичні протоколи, скликати сільський сход та ставити питання про висловлення недовіри з правом відкликання старости зі своєї посади [8, арк.1–1зв.].

В. Хижняков згадував, що тези його доповіді в Юридичному товаристві у Санкт-Петербурзі були оприлюднені під час наради прогресивної спільноти країни щодо перспектив впровадження дрібної земської одиниці у Російській імперії, яка була організована вже відомим на той час очільником земського ліберального руху у Московській губернії В. Скалоном. В. Хижняков самокритично визнав, що найбільші дебати викликав запропонований ним принцип багатоступеневості виборів до органів сільського самоврядування та інститут майнового цензу. Наприклад, спеціаліст з державного управління та права професор А. Коркунов наголошував на тому, що уся Західна Європа перейшла до всезагального виборчого права. Політик сприйняв ці аргументи і вважав їх дуже корисними для подальшої розробки концепції системи сільського управління [6, с. 209].

Щодо модернізації волосного управління та трансформації провінційної судової системи В. Хижняков виклав такі програмні пропозиції:

1. Делегати від сільських сходів до складу волосних правлінь повинні визначатися повітовими земствами, щоб усі інтереси інститутів провінційного самоврядування були репрезентовані;

вибори до волосних сходів мають проводитись без врахування майнового цензу;

2. До повноважень волосного сходу належить обрання голови та його заступника на виборчу каденцію – 3 роки; права і повноваження волосних сходів такі самі, як і у сільських;

3. Волосна управа складається з голови, двох уповноважених чиновників, секретаря і діловода;

4. Волосній управі необхідно надати право на здійснення дрібних послуг у сфері нотаріату, адже це зменшить навантаження на правників і наблизить юридичні послуги ближче до населення;

5. Запровадження інституту волосних фіскалів, які б займались збиранням податків та зборів на місцях, а посаду аналогічного сільського збиральника пропонував ліквідувати;

6. Середньою ланкою судової системи у провінції має бути волосний суд, який вкрай потрібно звільнити від будь-якого впливу адміністративної влади у регіонах та інкорпорувати до загальнодержавної судової системи; з'їзд волосних суддів необхідно зробити апеляційною та касаційною інстанцією, яку будуть очолювати незалежні від регіональних інтересів представники центрального суддівського корпусу;

7. Усі питання опіки над сільськими громадами потрібно передати реформованим волосним органам влади;

8. Будь-які постанови провінційних судових інституцій мають право бути оскарженими: рішення сільських судів – протягом однієї доби, рішення волосних судів – повітовими земськими зібраннями або управами залежно від терміновості, важливості та складності справи;

9. Контроль та нагляд за законністю прийнятих судовими інститутами

рішень покладається не на губернаторів, які є політичними персонами і можуть лише санкціонувати верифікацію судових ухвал, а на повітових та губернських прокурорів як представників вищого щабля судової влади у державі; прокурори мають бути позбавлені будь-якого впливу та нагляду за господарчими справами і діяльністю як сільських та волосних органів, так і земських установ;

10. Політик наголошував на необхідності залучення до функціонування сільських та волосних сходів репрезентантів інших суспільних станів соціуму, оскільки це може зблизити інтереси різних прошарків населення країни;

11. Перетворення сільського та волосного сходу у територіальну парафію ліберал вважав дуже небезпечним кроком, оскільки у такий спосіб Російська православна церква, яка вже й так стала провідним суспільним інститутом у державі в умовах доби Контрреформ, ще більше посилить свій вплив і стане повноцінною політичною інституцією; церковні парафії теж вимагають перетворень – потрібно запозичити прогресивний досвід лютеранської церкви у Західній Європі з приводу кращої організації участі вірян у громадському житті;

12. Щорічне фінансове забезпечення системи волосного самоврядування може виглядати приблизно таким чином: староста – 180 рублів, писар – 180 рублів, два службовці – по 180 рублів; голова волосної управи – 360 рублів, два службовці – 480 рублів, секретар – 360 рублів, писар – 240 рублів, фіскали – по 900 рублів; голова волосного суду – 240 рублів, два канцеляристи – по 240 рублів, добові фінанси на відрядження – 800 рублів [8, арк.1зв. –2 зв.].

На нашу думку, тези доповіді В. Хижнякова в Юридичному товаристві у Санкт-Петербурзі доповнюють та суттєво розширюють програмні засади реформування селянського самоврядування у Російській імперії, які члени опозиційної аристократичної фронди публічно оприлюднили на початку 80-х років XIX ст., ілюзорно сподіваючись на щирість верховної влади у справі продовження модернізаційного курсу імператора Олександра II [2; 3].

Крім проаналізованих вище документів історичної ваги, не останню роль відіграють і матеріали меморіального характеру, які, традиційно для XIX – початку XX ст., являють собою дуже інформативне джерело у вивченні біографії та життєвого шляху будь-якої історичної особистості. Так, у повідомленні про смерть та чернетці некролога В. Хижнякова, які були написані приятелем діяча, багаторічним секретарем Чернігівської губернської земської управи, головним редактором основного мас-медіа системи земського самоврядування Північної України – «Земского сборника Черниговской губернии» – С. Лисенком, подається лаконічний, але яскравий огляд подвижницької суспільної діяльності політика протягом другої половини XIX – початку XX ст., який до самої своєї смерті вірою і правдою служив міському та земському самоврядуванню у Чернігівській губернії, у тому числі перебуваючи на відповідальній посаді міського голови Чернігова. Драматична історія довготривалої боротьби Василя Михайловича з місцевою владою – регіональною бюрократією та адміністрацією губернатора – викладена у спогадах ліберала, які вийшли у петроградському видавництві «Огни» у 1916 р. Автор відзначив, що півстоліття

подвижницької діяльності зробили ім'я В. Хижнякова символом рідної Чернігівщини, оскільки навіть у часи жорсткої політичної реакції та суспільних потрясінь він один із небагатьох завжди з честю та шляхетністю протистояв згаданим силам і достойно репрезентував свій край. У 80–90-ті роки XIX ст. В. Хижняков був активним учасником земських з'їздів у Москві та Санкт-Петербурзі; у 1895 р. став автором чергового, після 1879 р., «Черниговского адреса» від Чернігівського губернського земства до нового російського імператора Миколи II, який закликав самодержавство до демократичних реформ, ставши помітним фундаментом для розвитку нового етапу земського ліберального руху у Російській імперії, що тривав з 1890 по 1906 р.; у 1904–1905 рр. був співавтором третього «Черниговского адреса», більш радикального за змістом, який в умовах розгортання революційних тенденцій у державі вже вимагав докорінних перетворень від верховної влади. Зрозуміло, що після написання кожного з названих політичних документів В. Хижняков став персоною *non grata* як для регіональної влади, так і для російського деспотичного режиму загалом. Однак, незважаючи на утиски, він був оптимістом і являв собою приклад персонального джерела надії для багатьох сучасників. С. Лисенко зауважив, що Василь Михайлович прогнозував початок першої революції у Російській імперії вже на початку російсько-японської війни 1904–1905 рр., яку російська монархія програла. Поява Парламенту у короні Романових тільки підтверджувала його оптимізм. Але остаточна перемога сил ортодоксальної реакції та консерватизму у державі дещо змінила акценти у поглядах політика.

Він з гіркотою та жалем вимушений був визнати, що те, за що боролись півстоліття він та його ідеологічні соратники, багато у чому стало політичною утопією в умовах російського монархічного режиму. А чергова революція 1917 р., за якою прискіпливо спостерігав земський ліберал, та крах російського престолу, як погоджувався Василь Михайлович, стали закономірним результатом історичного процесу, адже іншого виходу з глибокої кризи держави на той момент, у його візії, не було.

Останні дні свого життя, не зраджуючи себе, В. Хижняков провів у роздумах про покращення рівня життя основної частини населення країни – селянства, конструюванні планів щодо розвитку осередків культури і освіти в провінції, кредитно-банківського забезпечення виробничої діяльності, створення споживчої селянської спілки та бібліотеки тощо. С. Лисенко зауважив, що реалізація хоча б частини задумів діяча стане прикладом шляхетного вшанування В. Хижнякова [9; 10].

Слід наголосити, що пам'ять про видатну особистість в українській історії була гідно вшанована міським самоврядуванням на сучасному етапі державотворення. 21 вересня 2021 р. міський голова Чернігова В. Атрошенко урочисто відкрив пам'ятний барельєф з погруддям Василя Михайловича Хижнякова [11].

Висновки. Увівши до наукового обігу частину особистого архіву міського голови Чернігова, видатного функціонера місцевого самоврядування, члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917), можемо стверджувати, що вказаний корпус пам'яток є унікальним джерелом з

історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у другій половині XIX ст. Контент-аналіз частини архіву В. Хижнякова яскраво підтверджує тезу про важливість корпусу документів для дослідження діяльності земської ліберальної партії регіону.

Нотатки В. Хижнякова про роботу земського з'їзду у Москві наприкінці 80-х років XIX ст. та конспект доповіді, яка була публічно оприлюднена в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга у той же період, підтверджують сформульовану та обґрунтовану у наших попередніх працях наукову гіпотезу про те, що навіть після усіх репресивних та каральних акцій російського деспотизму проти учасників земського ліберального руху нелегальні приватні зібрання опозиційних земців країни не припинилися. Більше того, виявлені історичні факти без жодних сумнівів свідчать про те, що системні та регулярні контакти земських лібералів і прогресивної громадськості держави призвели до консолідації основних сил конструктивної опозиції у Російській імперії. На нашу думку, існувала і неформально функціонуюча організація прогресивної громадськості та ліберально-демократичного нобілітету Російської імперії, яка координувала публічні опозиційні дії та виступи згаданих представників фронди у рамках визвольного руху, перш за все у протопарламентських земських зібраннях корони Романових. Згадана історична метаморфоза потребує всебічного та широкомасштабного вивчення, оскільки і до цього часу не віднайдені джерела, які б суттєво «пролили світло» на цю вагомую проблему в історії визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст.

У той же час віднайдені нами історичні джерела являють собою авторські проекти реформ сільського самоврядування, волосного управління та провінційної судової системи, розроблені В. Хижняковим у контексті впровадження російським абсолютизмом судово-адміністративної реформи 1889 р., з якою демократична фронда принципово не погоджувалася, та підготовки загальної доктрини земського лібералізму у Російській імперії. Беззаперечно, проекти Василя Михайловича доповнювали та суттєво розширювали засади реформування селянського самоврядування у країні, які члени опозиційної аристократичної фронди публічно оприлюднили на початку 80-х років XIX ст.

Ліберальні земці в особі В. Хижнякова, категорично не сприймаючи філософії та законодавства контрреформ імператора Олександра III, сформулювали вимоги до верховної влади у царині трансформації регіонального управління, перелік яких яскраво ілюструє факт того, що земські ліберали наполягали як мінімум на поверненні до законодавчих реалій епохи Великих реформ у галузі місцевого самоврядування, зокрема законодавства про земські установи 1864 р.

У сфері сільського самоврядування було запропоновано низку прогресивних ініціатив. Незважаючи на правову дискримінаційність пропозиції про відмову у наданні виборчих прав репрезентантам соціуму комерсантів, торговців та підприємців, особливо відзначимо епохальні новації – вимоги надання політичних прав жінкам-землевласницям, що свідчить про революційні трансформації у гендерній політиці земських лібералів та права на відкликання

обраних керманічів сільських сходів.

У галузі волосного управління та провінційної судової системи був оприлюднений цілий пакет модернізаційних перетворень, спрямований на досягнення ліквідації політичного впливу та незалежності судових установ від інститутів регіональної чи державної влади, запровадження принципово важливого інструменту оскарження будь-яких судових рішень, передачу контрольних та наглядових функцій від губернаторів до інституту прокурорів, ліквідацію будь-якого впливу влади на інституції місцевого самоврядування. Так чи інакше, прогресивні земці намагалися ліквідувати будь-які легальні можливості для правового свавілля посадових осіб як виконавчої, так і судової влади у провінції.

Наголосимо на тому, що, на наше переконання, проекти реформаційних перетворень у царині сільського самоврядування, волосного управління та провінційної судової системи, розроблені та публічно презентовані В. Хижняковим у столичному регіоні Російської імперії, стали красномовним виявом органічної програми з модернізації системи державного управління та місцевого самоврядування монархії Романових, яка була кристалізована у ході важкої політичної боротьби земської ліберальної партії Північної України з ортодоксальною реакційною більшістю консервативного політикуму Російської імперії у 80-х роках XIX ст. Генеральною метою вказаної програми опозиційна аристократична фронда вважала побудову соціально справедливої, правової держави з розвиненим громадянським суспільством та абсолютним приматом імперативів демократичних прав і свобод

кожного громадянина. Відзначимо, що більшість ідей, оприлюднених В. Хижняковим наприкінці 80-х років XIX ст., жодним чином не втратили актуальності для сьогодення і цілком можуть стати історичним фундаментом для побудови модерної системи державного управління та місцевого самоврядування вже у новітній українській державі.

Хочемо висловити сподівання, що унікальний особистий архів В. Хижняка стане предметом детального та прискіпливого дослідження для представників сучасної української історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котельницький, Н. Участь земських лібералів північної України у визвольному русі у Російській імперії наприкінці 70-х рр. XIX ст. *Славістична збірка*. Київ, 2018. Вип. IV. С. 263–272.
2. Котельницький, Н. Ліберальні земці північної України та проблема реформування селянського самоврядування у 80-х рр. XIX ст. *Розумовські зустрічі*: збірник наукових праць. Чернігів, 2020. Вип. 7. С. 165–169.
3. Котельницький, Н. Проблема реформування селянського самоврядування у Російській імперії на початку 80-х рр. XIX ст.: візія земських лібералів північної України. *П'яті Череванівські наукові читання*. Збірник наукових статей. Полтава, 2020. Вип. V. С. 26–32.
4. Петрункевич, И. *Из записок общественного деятеля. Воспоминания*. Прага, 1934. 472 с.
5. Пирумова, Н. *Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в.* Москва, 1977. 272 с.
6. Хижняков, В. *Воспоминания земского деятеля*. Петроград, 1916. 251 с.
7. Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧОІМ). *Фондове зібрання. Архівні колекції. Архів В. М. Хижняка (1842–1917)*. Інів.

№ 96. КП-35607. Ад-3307. Нотатки Хижнякова В. М. про роботу земського з'їзду у Москві. Автограф. 1 аркуш.

8. ЧОІМ. *Архів В. М. Хижнякова (1842–1917)*. Інв. № 97. КП-35608. Ад-3308. Конспект доповіді Хижнякова В. М. в Юридичному товаристві Санкт-Петербурга. Автограф. 2 аркуші.

9. ЧОІМ. *Архів В. М. Хижнякова (1842–1917)*. Інв. № 86. КП-35597. Ад-3297. Некролог Хижнякова В. М., написаний Лисенком С. І. (чернетка). Автограф. 2 аркуші.

10. ЧОІМ. *Архів В. М. Хижнякова (1842–1917)*. Інв. № 87. КП-35598. Ад-3298. Повідомлення про смерть Хижнякова В. М., написане Лисенком С. І. Автограф. 2 аркуші.

11. У Чернігові відкрили пам'ятний барельєф з погруддям колишнього міського голови Василя Хижнякова. URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-50329/>

REFERENCES:

1. Kotelnyskyi, N. (2028) The Participation of the Zemstvo Liberals of Northern Ukraine in the Liberation Movement in the Russian Empire at the End of the 70s of the 19th Century. *Slavic Collection*. Issue IV. Kyiv, pp. 263 - 272. [in Ukr.]
2. Kotelnyskyi, N. (2020) Liberal Peasants of Northern Ukraine and the Problem of Reforming Peasant Self-Government in the 1980s. *Razumovski Meetings: a Collection of Scientific Works*. Issue 7. Chernihiv, pp. 165 - 169. [in Ukr.]
3. Kotelnyskyi, N. (2020) The Problem of Reforming Peasant Self-Government in the Russian Empire at the Beginning of the 1980s: the Vision of the Zemstvo Liberals of Northern Ukraine. *Fifth Cherevaniv Scientific Readings*. Collection of Scientific Articles. Issue V. Poltava, pp. 26 - 32. [in Ukr.]
4. Petrunkevich, I. (1934) *From the Notes of a Public Figure. Memories*. Prague, 472 p. [in Rus.]
5. Pirumova, N. (1977) *Zemskoe Liberal Movement. Social Roots and Evolution until the Beginning of the 20th Century*. Moscow, 272 p. [in Rus.]
6. Khizhniakov, V. (1916) *Memoirs of a Zemstvo Activist*. Petrograd, 251 p. [in Rus.]
7. *Chernihiv Regional History Museum Named after V. V. Tarnovsky (hereinafter - CRHM). Fund Collection. Archive collections. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 96. KP - 35607. Ad - 3307. Notes by V. M. Khyzhniakov about the Work of the Zemstvo Congress in Moscow. Autograph. 1 sheet. [in Ukr.]
8. *CRHM. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 97. KP - 35608. Ad - 3308. Synopsis of the report by V. M. Khyzhniakova, in the Law Society of St. Petersburg. Autograph. 2 sheets. [in Ukr.]
9. *CRHM. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 86. KP - 35597. Ad - 3297. Obituary of V. M. Khyzhniakov, Written by S. I. Lysenko (Draft). Autograph. 2 sheets. [in Ukr.]
10. *CRHM. Archive of V. M. Khyzhniakov (1842-1917)*. Inv. No. 87. KP - 35598. Ad - 3298. Notice of the Death of V. M. Khyzhniakov, Written by S. I. Lysenko. Autograph. 2 sheets. [in Ukr.]
11. *In Chernihiv, a Memorial Bas-Relief with a Bust of Former Mayor Vasyl Khyzhniakov was Opened*. [online] Available at: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-50329/> [in Ukr.]

Summary

DOCUMENTS OF THE PERSONAL ARCHIVE OF V.M. KHYZHNIAKOV

Nazar KOTELNYTSKYI

orcid.org/0000-0003-4480-365X

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

of the Law Department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law

The relevance of the research. In the study, for the first time is introduced into international scientific circulation a unique source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the second half of the 19th century, namely, a part of the personal archive of Vasyl Mykhailovych Khyzhniakov (1842-1917) - a member of the opposition aristocratic fronde of northern Ukraine, the mayor of Chernihiv of many years and the head of the Chernihiv provincial land administration. The content analysis of a part of this archive vividly confirms his projects of reformation transformations in the field of rural self-government, parish government and the provincial judicial system, aimed at the construction of a socially just, legal state, with a developed civil society and the absolute primacy of the imperatives of democratic rights and freedoms of every citizen.

The **purpose** of this publication is the introduction to scientific circulation and content analysis of part of the given archive - documents that directly relate to the scientific issues we are investigating.

Conclusions. A part of the personal archive of the mayor of Chernihiv, a prominent functionary of local self-government, a member of the opposition aristocratic fronde of the Northern Left Bank, V. M. Khyzhniakov (1842-1917), is introduced into scientific circulation. It is noted that this corpus of monuments is a unique source on the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine in the second half of the 19th century.

It has been studied that the historical sources we have found are the author's projects of reforms of rural self-government, volost administration and the provincial judicial system developed by V. Khyzhniakov in the context of the implementation by Russian absolutism of the judicial and administrative reform of 1889, with which the democratic fronde fundamentally disagreed, and the preparation of the general doctrine of zemstvo liberalism in the Russian Empire. Undoubtedly, projects of V. Khyzhniakov complemented and significantly expanded the principles of reforming peasant self-government in the country, which were publicly announced in the early 80s of the 19th century by the members of the opposition aristocratic fronde. Most of the ideas have not lost their relevance for the present and may become a historical foundation for building a modern system of public administration and local self-government in the modern Ukrainian state.

Keywords: V. Khyzhniakov, personal archive, zemstvo liberalism, village self-government, parish administration, provincial court.